

VIRGINIA WOOLF I POETIKA ZAVRŠETKA¹

ESTELLA PETRIĆ-BAJLO
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 820.09:82.01:929 Woolf, V.
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno : 1992-05-05
Received

Završne stranice romana *Mrs. Dalloway* i *To the Lighthouse* V. Woolf evociraju specifičnu fikcionalnu situaciju, podsjećajući nas na pojavu poznatu kao *déjà vu* efekti: naime, nemoguće je izbjeći porivu da se ta dva završetka usporede. Sličnosti tako ustanovljene mogu se razraditi i proširiti i na neke druge romane V. Woolf koji, zajedno s dva već spomenuta, čine jedinstvenu cjelinu.

Ovaj rad pokušava istražiti ovu pojavu ukazujući na mogućnost da je u vulfijanskoj fikciji prisutna specifična poetika završetka koja proizlazi iz interakcije između iskustva i kreacije a odražava "strah od smrti".

Pomnim iščitavanjem romana *Mrs. Dalloway*² i *To the Lighthouse*³ stječe se dojam kao da je završetak drugog na izvjestan način ponovljeni završetak prvog. Čini se kao da autorica, približavajući se završnim stranicama romana *To the Lighthouse* nije mogla izbjeći ponavljanje već prethodno oblikovanog obrasca i sadržaja na završnim stranicama romana *Mrs. Dalloway*. Podudarnost postoji na svim unutartekstovnim nivoima, od leksičkog do tematskog, a proizlazi, kako ćemo tijekom ovoga rada pokušati pokazati, iz interakcije unutartekstovnih i izvantekstovnih podudarnosti. No prije nego se upustimo u promišljanje ove specifične poetike, karakteristične, čini se, za stvaralaštvo V. Woolf, a u nekim svojim segmentima i za estetiku tzv. "ženskog pisma", podimo od konkretnog teksta navedena dva romana, kako bismo postepeno, najprije elaboracijom, a potom proširenjem problematike, došli do zaključka sažetog u naslovu ovoga rada.

Na završnim stranicama romana *Mrs. Dalloway* i *To the Lighthouse* nalazimo gotovo identičnu sliku: izoliranu introspektivnu svijest koja u diskontinuiranom vremenu i prostoru dostiže svoju konačnu spoznaju. Ta interakcija forme i sadržaja (gdje je završetak=završetak, odnosno završetak romana ujedno je i završetak jednog mentalnog procesa u vidu spoznaje do koje lik dolazi)

¹Naslov rada aludira na vrlo inspirativnu, za ovaj rad, knjigu: Frank Kermodc, *The Sense of an Ending*, Oxford University Press, London, 1977.

Zašto baš "poetika", v. npr. *Rečnik književnih termina*, ur. D. Ž i v k o v i ć, Nolit, Beograd, 1984, str. 570:

"Termin *p.* zadržao se u upotrebi za istraživanja svjesnih i podsvjesnih strukturalnih postupaka i značajki pojedinih pisaca, pa se istražuju njihove specijalne *p.*"

²Virginia Woolf, *Mrs. Dalloway*, Granada Publishing Ltd., London, 1981.

³Virginia Woolf, *To the Lighthouse*, Granada Publishing Ltd., London, 1981.

logički slijedi, u oba slučaja, iz podudarnosti tematsko-motivskog sklopa, apstrahiranjem kojega se razotkriva osnovna pozadinska nit, vječna tema života/smrtni. Vidjet ćemo kako je sasvim moguće da ta pak podudarnost proizlazi iz interakcije navedenih, unutartekstovnih i izvantekstovnih podudarnosti, kako je u uvodu naznačeno. Preglednosti radi, razdijelit ćemo "materijal" na četiri osnovne kategorije (značajke vremena, značajke prostora, s/likovna komponenta i svijest lika), iz kojih se vidi identičnost slika i motiva, a koje proizlaze iz identičnosti na temeljnom, leksičkom nivou.

Mrs Dalloway

1. TIME FEATURES

- coming now
- suddenly he realized

- it was over

- for a moment

2. SPACE FEATURES

- things scattered
- (the rooms were getting) emptier and emptier

3. PICTURAL COMPONENT

- Mr Bradshaw looks at picture

4. FIGURAL MIND

- the power of feeling
- Elisabeth had felt him looking at her
- what does the brain matter compared with the heart?
- terror
- ecstasy
- excitement

To the Lighthouse

1. TIME FEATURES

- feeling suddenly
- with sudden intensity
- it is finished
- it was done
- it was finished
- for a second
- quickly

2. SPACE FEATURES

- (picture) would be destroyed
- (steps) were empty

3. PICTURAL COMPONENT

- her picture

4. FIGURAL MIND

- she felt that she had been right

- body and mind

Pokušajmo obrazložiti:

1. TIME FEATURES

Adverbi vremena⁴ jasno ukazuju na trenutačnost, naglost, odnosno završenost, konačnost: *now, suddenly, for a moment, for a second, quickly*. Glagolski oblici također izražavaju svršenost, dakle i konačnost: *it is finished/done/over*, ili se vezuju uz neki adverb koji označava svršenost: *coming now*.

⁴O terminologiji vezanoj uz vremenske izraze v. npr. u: Nenad Mišević, "Razumijevanje vremenskih izraza", u: *Filozofska istraživanja* 12, god. 5, Sv. 1, 1985, str. 19-32.

2. SPACE FEATURES

Ukazuju na prazninu i razbacanost, dakle diskontinuitet. Dok u jednom romanu: *rooms were getting emptier and emptier*, u drugom: *steps were empty*. Dok su u jednom: *things scattered*, u drugom: *picture would be destroyed*.

3. PICTURAL COMPONENT

Slika je možda najtipičnija *motionless image*, na njoj nema ni progresa ni kauzaliteta. Na slici je vrijeme zaustavljeno. Njena je funkcija, dakle, također, izraziti svršenost, odnosno konačnost.

4. FIGURAL MIND

Ova kategorija, kao uostalom i prethodne tri, zavređuje da bude zasebno obrađena, no ovom prilikom dovoljno je naznačiti najbitnije: naglašena podvojenost duha i tijela, uz isticanje onih stanja duha koja, u skladu s prethodna tri obilježja, odražavaju trenutačnost, dio je, moglo bi se reći, velike teme ambivalentnosti, prisutne u gotovo svim djelima V. Woolf, a manifestirane u različitim vidovima, među kojima su najraspoznatljiviji, osim već spomenutog duh-tijelo, sljedeći: život-smrt, žensko-muško, proces individuacije-proces socijalizacije, žena kao privatno biće-žena kao društveno biće, te još neke teme manje bitne za ovaj rad. Ono što pri tom na poseban način doprinosi estetskoj cjelovitosti i prepoznatljivosti vulfijanske fikcije, jezični je izraz, stil, poznat kao "slobodni neupravni govor", odnosno "indirect free style",⁵ a koji, dvosmislen sam po sebi, predstavlja idealno sredstvo za izražavanje i dočaravanje ambivalentnosti.

Do sada smo, dakle, ustanovili tri temeljna obilježja vulfijanske fikcije:

1. REPETITIVNOST

(na tematsko-motivskom nivou)

Završne stranice romana *Mrs. Dalloway* gotovo se u istom obliku ponavljaju i na završnim stranicama romana *To the Lighthouse*: predstavljena je slika introspektivne svijesti koja, u trenucima osame, dostiže konačnu spoznaju.

2. AMBIVALENTNOST

(na tematsko-motivskom i stilskom nivou)

Na završnim stranicama romana *Mrs. Dalloway* i *To the Lighthouse* nalazimo naglašene slike podvojenosti bića: *body-mind*, odnosno *brain-heart* najdirektniji je mogući vokabular kojim se ta podvojenost uopće može izraziti. Sve ovo potencirano je još i stilom, jezičnim izrazom koji je također dvosmislen.

⁵O ovoj temi i terminologiji napisano je mnogo naslova. Spomenut ćemo samo neke, kao npr.:

Dorrit C o h n, *Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*, Princeton University Press, Princeton, 1983;

Käte H a m b u r g e r, *Logika književnosti*, Nolit, Beograd, 1976;

Paul R i c o e u r, *Time and Narrative*, University of Chicago Press, Chicago and London, 1984.

3. KONAČNOST

(na nivou slike i leksika)

"Imagery" na završnim stranicama romana nedvosmisleno izražava završenost i konačnost, čemu doprinosi već sam izbor leksika (adverbi vremena, glagolski oblici, te deskripcije prostora koje upućuju na prazninu i pustoš), kao i slika slike.

Što se to zapravo događa na završnim stranicama spomenuta dva romana?

Radnja romana *Mrs. Dalloway* fokusirana je oko dvije okosnice: s jedne strane prikazana je Clarissa Dalloway preokupirana cjelodnevnim (a za pretpostaviti je i svakodnevnim) pripremama za večernji prijem, koji se i ostvaruje na završetku romana, a koje za podlogu očitno imaju temu života; s druge je strane prikazan Septimus Warren Smith na svom paklenom putu u ludilo, izazvano šokovima na fronti za vrijeme prvog svjetskog rata, a okončano samoubojstvom koje, iako logično, nastupa sasvim neočekivano i naglo. Ova druga okosnica romana ima, dakle, za podlogu temu smrti. Nemoguće je ne primijetiti da samodestruktivnost Septimusa W. Smitha idealno odražava samodestruktivnost čitave jedne civilizacije koja se nije uspjela othrvati ratu. Ako se priklonimo mogućem stavu da gđa Dalloway i Septimus W. Smith ustvari predstavljaju dvije plohe jedne ličnosti,⁶ time smo još više potencirali prisutnost ambivalentnosti. Na samom završetku romana ambivalentnost izražena kroz dihotomiju između "brain" i "heart", a prisutna također i na nivou stila, opstoji zajedno s idejom konačnosti, završenosti, nepovratnosti, koja je izražena putem već spomenute slikovnosti i leksika. Naime, nakon nagle i brutalne, ali logične i znakovite smrti Septimusa W. Smitha, gđa Dalloway konačno spoznaje da, za razliku od Septimusa, ona ipak neće krenuti putem suprotnim struji.⁷ Time definitivno i sama postaje tragičnim likom, jer odlučuje se zapravo za smrt duha, za smrt vlastitog bića koje, u društvu čijim je članom, ne može nego ostati rascijepljenim.

Ako je moguće za roman prikazan na ovaj način izvući nekakav zajednički nazivnik, jednu riječ koja bi mogla izraziti sve dosad rečeno, onda bi to mogao biti jedino pojam *r e g r e s i j e*. Zvuči paradoksalno, no čini se da je roman *Mrs. Dalloway* u svojoj osnovi više regresivan nego progresivan. Kako je to moguće postići jezičnom i narativnom umjetnošću, pitanje je koje premašuje okvire ovoga rada. Podsjetimo se još jednom: ambivalentnost, koja ostaje nerazriješenom (zašto ne?) i na završetku romana, nakon nagle smrti, popraćena je na samom završetku romana očitom kompozicijskom podudarnošću: završetak romana ujedno je i

⁶V. o tome npr. u:

Virdžinija Vulf, *Talasi*, prevela M. Mihajlović, Nolit, Beograd, 1983 (*Predgovor Svetozara Koljevića*).

⁷Paul Ricoeur, *nav. dj.*, str. 101-112 (Vol. II, Part 3: "Between Mortal Time and Monumental Time: *Mrs. Dalloway*"). Umjesto bergsonovske opozicije između objektivnog i subjektivnog vremena, Ricoeur u tom romanu vidi opoziciju između likova konkretnog (tj. objektiviranog unutar svijeta romana) vremenskog iskustva i Nietzscheova tzv. monumentalnog vremena, "of which chronological time is but the audible expression. To this monumental time belong the figures of authority and power that form the counterweight to the living times experienced by Clarissa and Septimus..." (p. 106).

završetak jednog mentalnog procesa u vidu konačne spoznaje, a sve je to popraćeno slikama i leksikom koji izražavaju konačnost, završenost, nepovrat. Proizlazi da se sredina romana na svojevrsan način pokazuje nekorisnom, jer se protagonist romana na samom kraju odlučio za vlastiti fiktivni početak. Krug je time zatvoren, odnosno uspostavljen. Nije li to, moramo se zapitati, način da se odgodi stvarni (pa i fiktivni) završetak, jer "men die because they cannot join the beginning and the end"?⁸ Odmah moramo pri tom naglasiti da cikličnost, zdravorazumski gledano, implicira poimanje vremena, no nemoguće je u okvirima ovoga rada dublje zaći u tu vrlo složenu problematiku. Za našu svrhu stoga reducirat ćemo problem na nekoliko temeljnih postavki:

1. s religijsko-mitološkog stanovišta, pojmovi cikličnosti i pravocrtnosti vremenskog pravca nisu međusobno apsolutno isključivi. Dovoljno je sjetiti se ideje o uskrsnuću u kršćanstvu.
2. s čisto znanstvenog stanovišta, smatrati da je vrijeme ciklično, logički je nonsens.⁹ A i u psihologiji je općepoznato mjesto da ono što se uistinu ponavlja, to je ponavljanje - u ljudskoj svijesti - istog obrasca i sadržaja.¹⁰
3. Bloomsburyjanci su prije svega bili ateisti, to je također općepoznato mjesto u literaturi koja se bavi ovom grupom.¹¹ Ako ateist ne vjeruje u besmrtnost i vječnost, zašto bi vjerovao u uskrsnuće?

Činjenična prisutnost cikličnosti u romanu V. Woolf može se dovesti u vezu s poimanjem i idejom ciklusa u okvirima ženskog senzibiliteta u stvaranju slike svijeta, koja u isto vrijeme korespondira i suštinskoj ambivalentnosti velike teme života. Nije li žena ta koja "donosi" život, pa dakle i smrt?

Takvom stavu još čvršću potvrdu nalazimo u romanu *To the Lighthouse*. Umjesto zalaganja u prikaz toga romana dovoljno je zapitati se: ne nalazimo li ama baš sve ovo do sada rečeno o romanu *Mrs. Dalloway* i u ovom drugom romanu, samo bogatije fabulativno riješeno i uz još naglašeniju i razrađeniju kompoziciju? Naime, trojstvenost¹² koja dominira romanom *To the Lighthouse* još i više upućuje na ambivalentnost života/smrti što je, prema nekim tumačenjima,

⁸Frank K e r m o d e, *nav.dj.*, str. 4.

⁹V. o t o m e u:

W.H. N e w t o n - S m i t h, *The Structure of Time*, Routledge and Kegan Paul, London, 1980, str. 57:

"For to entertain the idea of the same time occurring again and again is really to entertain the idea of the same time occurring at different times and that is just contradictory."

Sličan stav nalazimo i u: G.J. W h i t r o w, *Šta je vreme?*, Prosveta, Beograd, 1985, str. 104.

¹⁰Dragan K r s t i ć, *Psihološki rečnik*, IRO "Vuk Karadžić", Beograd, 1988, str. 515 (Repeticija).

¹¹V. n p r. u:

Miroslav B e k e r, "Estetika Bloomsbury grupe" (književni krug V. Woolf), u: *Umjetnost riječi*, god. I, br. 1, 1957, str. 177-186;

Quentin B e i l, *Bloomsbury*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1968;

J.K. J o h n s t o n e, *The Bloomsbury Group: A Study of E.M. Forster, L. Strachey, V. Woolf and Their Circle*, Secker and Warburg, London, 1954.

¹²J. C h e v u l i e r - A. G h e e r b r a n t, *Rječnik simbola*, NZMH, Zagreb, 1983, str. 709-712.

potencirano i prisutnošću mita o Demetri i Perzefoni u pozadini priče,¹³ odnosno prisutnošću već obrazložene ideje o cikličnoj repetitivnosti.

Da se podsjetimo, i u romanu *To the Lighthouse* nalazimo već spomenuta tri obilježja: repetitivnost, ambivalentnost i konačnost. Završetak romana ponavlja već razrađeni obrazac i sadržaj sa završnih stranica romana *Mrs. Dalloway*: u fizičkoj odsutnosti, odnosno nematerijalnoj prisutnosti protagonistkinje romana, bezimene gđe Ramsay, svijest lika (Lily Briscoe) u trenucima osame dostiže konačnu spoznaju. Ne treba ni napominjati da smrt gđe Ramsay nastupa naglo, nenajavljeno, iako logično na fabulativnom nivou: za ovaj lik, preokupiran spajanjem parova, brakom i djecom, dakle temom života, stanje rata može značiti samo smrt. Znakovita je također u tom kontekstu i smrt njene kćeri Prue, koja umire donoseći život. Sve ostalo što bi trebalo reći rečeno je već za roman *Mrs. Dalloway*. U pitanju mogu biti samo neke leksičke finese. Tako ovdje na završetku romana npr. umjesto dihotomije *brain-heart* nalazimo dihotomiju *body-mind*. No suština ostaje ista.

Dolazimo do mjesta gdje se neizbježno ispostavlja da ova unutartekstovna i međutekstovna podudarnost stoji u interakciji s, nazovimo ih tako, izvan-tekstovnim podudarnostima. Podudaranje jednih i drugih pak rezultira ovom upečatljivom poetikom završetka romana.

Potvrdu za rečeno i opet nalazimo unutar same vulfijanske fikcije. Naime, za rečeno o završnim stranicama do sada spomenutih romana nalazimo najavu u romanu *Jacob's Room*, te svojevrsnu estetsku potvrdu u romanu *The Waves*. A da svi navedeni romani predstavljaju svojevrsnu cjelinu, onu koja proizlazi iz velike teme života/smrti, nije potrebno posebno dokazivati. Nije također potrebno posebno dokazivati da "recurring bouts of madness plagued both her childhood and married life and in March 1941 V. Woolf took her life."¹⁴ Naime, V. Woolf je imala 14 godina kad joj je umrla majka, 23 kad joj je umro otac i 25 kad joj je umro brat Thoby, što ju je posebno potreslo. Nije velika mudrost dokazati kako je Jacob Flanders inkarnacija njenog brata Thobyja, a isto vrijedi i za Percivala u romanu *The Waves*. Evo što je s tim u vezi sama V. Woolf zabilježila u svom dnevniku:

"Saturday, February 7th

Here in the few minutes that remain, I must record, heaven be praised, the end of *The Waves*. I wrote the words O Death fifteen minutes ago, having reeled across the last ten pages with some moments of such intensity and intoxication that I seemed only to stumble after my own voice, or almost, after some sort of speaker (as when I was mad) I was almost afraid, remembering the voices that used to fly ahead. Anyhow, it is done; and I have been sitting these 15 minutes in a state of glory, and calm, and some

¹³C.G. Jung and C. Kerényi, *Essays on a Science of Mythology: The Myth of the Divine Child and the Mysteries of Eleusis*, trans. F.R.C. Hull, Princeton University Press, Princeton, 1969.

¹⁴Virginia Woolf, *Jacob's Room*, Granada Publishing Ltd., London, 1981 (Introductory page).

tears, thinking of Thoby and if I could write Julian Thoby Stephen 1881-1906 on the first page."¹⁵

Da vidimo sada nekoliko kratkih odlomaka sa završnih stranica romana *Jacob's Room*:¹⁶

"There was Morty lost and Seabrook dead; her sons fighting for their country." (p. 172)

"He left everything just as it was,' Bonamy marvelled. 'Nothing arranged. All his letters strewn about for any one to read...' he mused in the middle of Jacob's room." (p. 172)

"Listless is the air in an empty room, just swelling the curtain; the flowers in the jar shift. One fibre in the wicker arm-chair creaks, though no one sits there." (p. 172)

"Bonamy crossed to the window... And then suddenly all the leaves seemed to raise themselves." (p. 172)

"Such confusion everywhere!' exclaimed Betty Flanders bursting open the bedroom door." (p. 173)

Ne čini li nam se ova slika nekako poznatom?

Ili, umjesto komentara, pogledajmo nećemo li također nešto već poznato naći i na završnim stranicama romana *The Waves*:¹⁷

"Neka je hvala nebesima koje su nam podarile samoću. Ostao sam sâm... Preda mnom se nalaze prazne šoljice od kafe. I stolice su tu, ali niko ne sedi na njima. I prazni stolovi su tu, mada večeras niko više neće doći da večera za njima." (str. 257)

"Koliko mi tišina bolje prija; šoljica za kafu, sto. Koliko mi je prijatnije da sedim sâm kao kakva usamljena morska ptica što širi krila stojeći na kolcu. O kada bih veđito sedeo ovde okružen golim stvarima, ovom šoljicom za kafu... Rado bih dao sav svoj novac kada biste me ostavili na miru da sedim tu dugo i dugo, ćutke i sam." (str. 258)

"Seljaci pale jutarnje sveće. Jeste, to je ona veđita obnova, ono beskrajno dizanje i padanje, padanje i opet dizanje." (str. 259)

"I u meni se podigao talas. Nabujao je; u luk je savio leđa. Još jednom sam svestan jedne nove želje, nešto se diže u meni nalik na gordoga konja koga jahač mamuza, a zatim zauzdava. Kakvog to neprijatelja primećujemo da nam dolazi u susret, obraćam se tebi što sam te uzjahao, dok stojimo i udaramo kopitom o ovaj komad pločnika? Zove se smrt. Smrt je taj neprijatelj. Protiv smrti to jašem uperena koplja, dok mi se kosa leprša na vetru kao u nekog mladića, kao u Persivala kada je galopirao u Indiji. Zario sam mamuze u svog konja. Protiv tebe ću baciti nepobeden i nepopustljiv, o Smrti!" (str. 259)

Roman *The Waves* sa mnogih aspekata predstavlja vrhunac u stvaralaštvu V. Woolf. Između ostalog, taj roman samim svojim tekstom nudi i odgovor na naše početno pitanje. Suvišno je dokazivati kako ritam valova stoji za ritam teme života/smrti. Nepotrebno je također posebno ukazivati na fabulativnu činjenicu da Percival (=Thoby) "fascinira svojom smrću koliko i svojim životom i to je srce

¹⁵Virginia Woolf, *A Writer's Diary, Being Extracts from the Diary of Virginia Woolf* (Edited by Leonard Woolf), Granada Publishing Ltd, London, 1983, str. 165.

¹⁶Virginia Woolf, *Jacob's Room*, Granada Publishing Ltd., London, 1981.

¹⁷Virginia Woolf, *The Waves*, Granada Publishing Ltd., London, 1982.

Talasa.¹⁸ No potrebno je ukazati na ono što nalazimo na završnim stranicama ovoga romana, a što smo već uočili na prethodnim primjerima. Podsjetimo se, radi se o repetitivnosti, ambivalentnosti (osim na stilskom nivou, u čemu roman *The Waves* predstavlja izuzetak) i konačnosti. Ne samo da na završnim stranicama romana Bernard razmišlja o osami, on i eksplicira problem, koji je ujedno i odgovor na naše pitanje. Kao što se iz teksta romana jasno vidi, to je smrt. S estetskog stanovišta možemo se pitati, a to posebno vrijedi za roman *The Waves*, odakle tako čvrst i nedvosmislen stav prema smrti u romanu za koji se tvrdi da je više roman ritma nego roman zapleta, koji se naziva impresionističkim i koji, prema riječima same autorice, više teži prikazu obrisa stvâri nego prikazu samih stvari.¹⁹ Odgovor kao da nalazimo u samom romanu, a kad je V. Woolf u pitanju u obzir dolazi podjednako strah kako od fizičke, tako i stvaralačke smrti.²⁰

Da bismo stvorili pravilan sud najprije ćemo sumirati unutartesktove karakteristike u ovom radu spomenutih romana V. Woolf, a zatim ćemo posegnuti za *Enciklopedijom psihijatrije*²¹ i *Psihološkim rečnikom*²² da bismo što jasnije ukazali na pojavu koju smo uočili na početku ovoga rada a koju smo potom pokušali razložiti i obrazložiti. Ukratko, slijed romana *Jacob's Room*, *Mrs. Dalloway*, *To the Lighthouse* i *The Waves* pokazuje autoričinu tematsku sklonost temi života, fenomenu koji je, međutim, po svojoj prirodi ambivalentan. Tu голу činjenicu autorica estetski pojačava izborom leksika, slika i stila. Podsjetimo se da se u svim navedenim romanima tema života isprepliće s temom smrti pri čemu se ispostavlja da se V. Woolf, želeći se baviti životom, na kraju zapravo više bavi smrću, čijoj tematskoj i idejnoj dominaciji kao da se ne uspijeva othrvati. Podsjetimo se također da u svakome od navedenih romana jedan od glavnih protagonista (Jacob Flanders, Septimus Warren Smith, Mrs. Ramsay i Percival) neglo umire, nakon čega slijedi, na samom završetku romana, uvijek ista slika koja kao da se ponavlja iz romana u roman: introspektivna svijest koja u trenucima osame dolazi do nekakve konačne spoznaje ili odluke. Sve je to pojačano slikama i izborom leksika koji sugeriraju pustoš, ispraznost, diskontinuitet, odnosno završenost i konačnost. Baveći se, dakle, životom, autorica nikako ne uspijeva otkloniti gotovo opsesivno vraćanje temi smrti. K tome, ona kao da se ne može othrvati možda jedinstvenoj pojavi da na samom završetku romana ponovi isti obrazac i sadržaj iz prethodnog romana.

Poznavajući podatak iz života V. Woolf, a koji se odnosi na slijed uzastopnih smrtnih slučajeva u vlastitoj porodici, posegnimo najprije za nekim korisnim terminima i određenjima iz *Enciklopedije psihijatrije* (u nastavku EP) i *Psihološkog rečnika* (u nastavku PR):

¹⁸Virdžinija V u l f, *Talasi*, (v. uz nav. dj.).

¹⁹Virdžinija V u l f, nav. dj. (v. o tome u *Predgovoru* S. Koljevića).

²⁰Kao ad 19.

²¹Antoan P o r o, *Enciklopedija psihijatrije*, Nolit, Beograd, 1980.

²²Dragan K r s t i ć, nav. dj.

EP, str. 450, Opsesivna neuroza

"U psihijatriji engleskog govornog područja opsesivna neuroza se često označava izrazom 'opsesivno-kompulzivna neuroza'. Opsesije i kompulzije jasno izražavaju određeni način mišljenja, poimanja svijeta i uključivanja u realnost."

Ibid., Opsesivna tematika

"Teme reda i simetrije, tačnosti i potpunosti, i teme koje se odnose na vreme i smrt, pokazuju oklevanje pred svim oblicima kretanja i života kojima, iz straha od smrti kao njihovog ishoda opsesivna osoba pokušava da *ovlada* zaustavljajući ih."

PR, str. 397, Opsesija

"... se javlja u uslovima anksioznosti i regresije, ali zavisno i od crta ličnosti koja 'pamti'."

PR, str. 515, Repeticija/kompulzivna

"... ili se manifestuje kao modalitet ponašanja kroz koji se ispoljava instinkt smrti (Tanatos).

Repetitivnost je u načelu konzervativna, teži da onemogući promenu i simbolički kazuje težnju ka smrti. Iako je prividno dinamična, ta dinamika je zatočena u krug ponavljanja."

Ibid., Repeticija

"Teorijski, repeticija nije sasvim moguća, jer živi organizam ne može da ponovi dve apsolutno iste operacije. U pitanju je samo ponavljanje istog obrasca i sadržaja."

PR, str. 606, Tanatos

"Celokupna dinamika ličnosti zamišljena je duž polarizovane skale na čijim krajevima se nalaze Eros i Tanatos."

Što bismo mogli zaključiti?

Ne treba mnogo truda da bi se uočilo kako se V. Woolf u vječnoj obradi vječne teme služi vrlo tradicionalnim pripovjedačkim sredstvom: roman V. Woolf općenito se smatra visoko repetitivnim,²³ a o ovoj temi može se na primjeru vulfijanske fikcije govoriti na svim nivoima. Po svojoj temeljnoj orijentaciji roman V. Woolf je transtekstualan,²⁴ pa je i za očekivati da se razni vidovi repetitivnosti javljaju prije svega unutar jednog romana, ali isto tako i iz romana u roman, što je, čini se, samo po sebi neizbježna pojava barem kod većine romanopisaca. U romanu V. Woolf ima također i intertekstualnih komponenti.

²³V. o tome npr. u:

Allen M c L a u r i n, *Virginia Woolf: The Echoes Enslaved*, CUP, Cambridge, 1973.

²⁴V. o tome npr. u:

Dubravka O r a i ć - T o l i ć, *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, 1990 (Predgovor).

Sjetimo se nasumce citatnosti u romanu *Mrs. Dalloway*.²⁵ Ono što je nas u ovom radu zanimalo, to je spomenuti poseban vid repetitivnog odnosa u romanima V. Woolf, izražen kroz opsesivno vraćanje uvijek istom obrascu i sadržaju, i to naročito na završnim stranicama oglednih romana, a koji sugerira da je završetak uvijek konačan. Ovakvo uporno završavanje fabule romana kao da nužno slijedi nakon pojave nagle smrti jednoga od junaka romana. Ako to sad dovedemo u vezu s prethodno spomenutom činjenicom da je V. Woolf u mladosti izgubila svoje najmilije, mogli bismo pretpostaviti sljedeće:

Potisnuti strah od smrti, izazvan gubitkom najbližijih osoba, ispoljava se u romanu V. Woolf kroz opsesivnu tematiku i estetski izraz koji kulminira u vidu specifične poetike završavanja svijeta romana. Bojeći se stvarnog završetka, u vidu fizičke i stvaralačke smrti, i želeći ga izbjeći, ova se poetika itekako bavi upravo pitanjem završetka, koji autorica kao da stalno iznova doživljava. Ova izrazito regresivna komponenta vullijanske fikcije, a o kojoj smo govorili u okviru predstavljanja problema na primjeru romana *Mrs. Dalloway*, ukazuje na to da je specifično repetitivna poetika završetka romana odraz jednog stanja duha koji je u psihologiji poznat pod nazivom "opsesivne neuroze", a čija opsesivna tematika i kompulzivnost odražavaju strah od smrti. Time se ujedno taj roman može svrstati u još jednu "među" kategoriju. Naime, osim što se često za njega kaže da stoji između mimeze i dijegeze, da mu je stil dvosmislen budući da proizlazi iz međuodnosa pripovijedanja u prvom i pripovijedanja u trećem licu, mogli bismo ovom prigodom dodati da svojom specifičnom poetikom završetka ovaj roman k tome stoji između transtekstualne i intertekstualne orijentacije, neodoljivo podsjećajući čitaoca na *déjà vu* efekt.

Estella Petrić-Bajlo: VIRGINIA WOOLF AND POETICS OF AN ENDING

S u m m a r y

The closing pages of V. Woolf's novels *Mrs Dalloway* and *To the Lighthouse* evoke a specific fictional condition, reminding us of what is known as *déjà vu* effect: namely, one cannot help comparing the two ends. The similarities thus observed can be elaborated and extended to some other novels of V. Woolf which, together with the two mentioned above, form a unique sequel.

This paper tries to investigate this phenomenon suggesting the possibility that Woolfian fiction deals with a specific poetics of an ending originating in the interaction between experience and creation and reflecting the "death instinct".

²⁵Radi se o višestrukom citiranju stiha iz Shakespeareove drame *Cymbeline* (Fear no more the heat of the sun).